

Ἡ ἐλευθερία τῆς σκέψης καὶ τὰ ὑποκατάστατά της

Βασίλη Καραποστόλη*

Ὅπως καὶ ἂν τὴν ὀρίσουμε, ἡ ἔννοια τῆς ἐλευθερίας ἔχει πάντοτε στὸ κέντρο της τὴ δυνατότητα τῆς ἐπιλογῆς. Ὅταν εἶναι ἐφικτὸ νὰ ἐπιλέγει κάποιος ἐκεῖνο ποὺ ἐπιθυμεῖ, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ τί εἶναι, μπορούμε νὰ ποῦμε ὅτι ἐνεργεῖ ἐλεύθερα, ὑπὸ τὸν ὅρο ὅτι δὲν παραβιάζει ὀρισμένους κανόνες σχετικoὺς μὲ τὴν ὠφέλεια τῆς κοινότητας στὴν ὁποία ἀνήκει. Ὡστόσο, τὸ ὅτι τὸν ἐλκύει ἕνα πρᾶγμα, ἕνα πρόσωπο ἢ μία κατάσταση δὲν σημαίνει καὶ ὅτι ἡ κίνησή του πρὸς αὐτὰ εἶναι ὅπωςδὴποτε ἀπόρροια μιᾶς συνειδητῆς ἐκτίμησης. Εἶναι πιθανὸν ἢ προτίμησή του νὰ ἐκδηλώνεται παρορμητικὰ ἢ μὲ ἀνακλαστικὸ τρόπο ἢ νὰ ἔχει τὸν χαρακτήρα μιᾶς βεβιασμένης ἀντίδρασης ἀπέναντι σὲ ἐσωτερικὲς ἀμφιβολίες: «Γιὰ νὰ πάψω νὰ μετεωρίζομαι ἄς διαλέξω κάτι, ὅ,τι καὶ ἂν εἶναι. Καλύτερα νὰ σταματῶ ἀπότομα μία ἀμφιταλάντευση ἀπὸ τὸ νὰ προσπαθῶ νὰ τὴν ἐπεξεργασθῶ λογικά». Ἔτσι, ἴσως φανεῖ πὼς μὲ μία πράξη του κάποιος ρίχνει ἄγκυρα σὲ ἕνα λιμάνι, ἐνῶ στὴν πραγματικότητα δὲν ρίχνεται παρὰ σὲ μία ἀκόμη θαλασσοταραχή. Μὲ δύο λόγια, οἱ πραγματικὲς ἐπιλογὲς προϋποθέτουν τὸν πλοηγὸ ποὺ τὸν λέμε σκέψη. Καὶ ὅταν λείπει ἡ σκέψη, ἀρχίζει μία περιπλάνηση νοητικὴ καὶ πρακτικὴ πού, ὅσο κι ἂν μοιάζει κάποιες στιγμὲς μὲ ἐλεύθερη κίνηση, δὲν ἀξίζει ἕνα τέτοιο ὄνομα.

Στὸν καιρὸ μας ἡ ἀποδυνάμωση γενικώτερα τῆς σκέψης ὡς ὀδηγοῦ τῆς πράξης συνιστᾷ ἕνα ἀπὸ τὰ βαθύτερα προβλήματα καὶ ἕνα ἀπὸ αὐτὰ ποὺ πιὸ δύσκολα ὀμολογεῖται. Πὼς νὰ παραδεχθεῖ ἢ σύγχρονη

* Ὁ Βασίλης Καραποστόλης εἶναι Ὀμότ. Καθηγητῆς Πολιτισμοῦ καὶ Ἐπικοινωνίας τοῦ Ἐθνικοῦ καὶ Καποδιστριακοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.

κοινωνία ότι μετὰ τὴ μαζικὴ ἐκπαίδευση ποὺ ὀργάνωσε καὶ μετὰ τὴν τόση τῆς ἔμφαση πρῶτα στὴ «γνώση» καὶ ὕστερα στὴν «πληροφορία», ἓνα ὄλο καὶ μεγαλύτερο τμῆμα τοῦ πληθυσμοῦ παραιτεῖται ἀπὸ τὸ προνόμιό του; Τοῦ προκαλεῖ ἀμηχανία καὶ κούραση προκαταβολικὰ ἢ ἰδέα νὰ βάλει τὸν νοῦ του νὰ ψάξει τί θέλει, γιὰ ποιόν λόγο νὰ τὸ θέλει κι ἂν πρέπει νὰ τὸ θέλει. Μία τέτοια μύχια ἀνίχνευση μπορεῖ ἀσφαλῶς νὰ γίνῃ σὲ διαφοροτικὰ βάθη, ἀνάλογα μὲ τὸ ἄτομο. Ἡ ἰδιοσυγκρασία ἐνὸς δραστήριου ἀπαιτεῖ ἄλλα ἀπὸ ὅ,τι ἡ ἰδιοσυγκρασία ἐνὸς φιλομαθοῦς. Ἀνάλογες διαφορὲς ἐπιφέρει καὶ ἡ μόρφωση καθ' ἐνός. Ὅμως, πέρα ἀπὸ τὶς διαφορὲς, παραμένει ὁ κοινὸς παρονομαστὴς χωρὶς τὸν ὁποῖο ἡ ἀνθρώπινη κατάσταση θὰ ἔχανε τὸ ξεχωριστό τῆς γνώρισμα: τὴν ὑποχρέωση τοῦ ἀνθρώπου νὰ ἀναλογίζεται τὸν ἑαυτό του. «Ὁ δὲ ἀνεξέταστος βίος οὐ βιωτὸς ἀνθρώπων», ἀπεφάνθη ἡ ἀρχαία σοφία (Σωκράτης)¹. Ἐφ' ὅσον ἰσχύει αὐτό, τὸ νὰ ἀψηφᾷ κάποιος τὴν ὑπόδειξή του, ἀρνούμενος νὰ ἐλέγξει ἂν διάγει ἐλεύθερα ἢ δουλικὰ, δηλώνει πὼς βρίσκει εὐκολώτερο νὰ κρύβεται πίσω ἀπὸ ἄλλοθι καὶ ἐξωραϊσμούς. Χαλκεύει μία ἐκδοχὴ τῆς ἐλευθερίας προσαρμοσμένη στὶς ἀδυναμίες του. Βλέπει μέσα ἀπὸ ἓνα πρῖσμα καθησυχαστικό, δικτῆς τοῦ ἐπινόησης, καταστάσεις ποῦ, ἂν εἶχε τὸ θάρρος νὰ τὶς κοιτάξει κατάματα γιὰ νὰ τὶς κρίνει, θὰ τοῦ ἔδειχναν πόσο τὸν μειώνουν, πόσο τὸν μετατρέπουν ἀπὸ ὑποκείμενο σὲ ἀντικείμενο. Εἶναι πράγματι τὸ ἀντικείμενο πάνω στὸ ὁποῖο κατευθύνουν τὴ δράση τους γιγάντιοι μηχανισμοί: τοῦ ἐμπορίου καταναλωτικῶν προϊόντων, τῆς διαφήμισης, τῆς δημοσιότητας, τῆς οἰκονομικῆς διαχείρισης «ἀνθρωπίνων πόρων». Προφανῶς, τὸ τί περιθώρια ἐπιλογῶν ὑπάρχουν γιὰ τὸ ἄτομο, μέσα σὲ ἓνα τέτοιο πλαίσιο, εἶναι θέμα ποὺ στὰ βασικά του σημεῖα ἀνήκει στὴν ἐξουσία τῶν μηχανισμῶν. Ἐκεῖνοι ἀποφασίζουν. Παρ' ὅλα αὐτά, τὸ ἀνίσχυρο ἄτομο ἐφευρίσκει ἓνα εἶδος ἐπίπλαστης αὐτοπροστασίας: λέει στὸν ἑαυτό του ὅτι διατηρεῖ τὴν εὐχέρεια νὰ ἐλίσσεται ἀνάμεσα στὰ δεδομένα. Ἄν ἡ διαφήμιση τὸν πολιορκήσῃ νὰ ἀγοράσῃ ἓνα συγκεκριμένο προϊόν, μπορεῖ νὰ κινηθεῖ πρὸς ἓνα παραπλήσιο. Ἄν τὸν πιέσῃ μὲ τὴν προπαγάνδα τοῦ ἢ μὲ τὴ φλυαρία τοῦ ἓνας τηλεοπτικὸς ἢ ραδιοφωνικὸς σταθμὸς, θὰ στρέψῃ τὸ κουμπὶ του σὲ κάποιον ἀνταγωνιστὴ. Μία δόση βαυκαλίσματος τοῦ ἐπιτρέπει προσωρινὰ

1. Πλάτ. Ἀπολογία Σωκράτους, 38a, 6.

νά μή δεῖ πῶς ἔχει ὑποβιβασθεῖ στή θέση τοῦ παθητικοῦ δέκτη. Ἰσχυρίζεται ὅτι διαλέγει, ἀποφεύγοντας νά ἀναγνωρίσει ὅτι τὸ πεδίο τῆς διαλογῆς σχηματίσθηκε ἔτσι ὥστε νά τόν «περιέχει» μονίμως ὡς ἐνεργὸ ἀγοραστή, ὡς κάποιον ποὺ ἂν δὲν ψωνίσει τὸ ἓνα ἢ τὸ ἄλλο ἀντικείμενο, ἂν δὲν δεῖ στίς ὀθόνες τὸ ἓνα ἢ τὸ ἄλλο πρόγραμμα, ἢ ἂν δὲν φορέσει τὸ ἓνα ἢ τὸ ἄλλο ροῦχο, εἶναι σὰν νά παύει νά μετέχει σὲ αὐτὸ ποὺ καθιερώθηκε γύρω του ἀπὸ τὸν κοινὸ ἔθισμό.

Εἶναι γνωστὸς ὁ ἀντίλογος ποὺ προβάλλεται στὴ διαπίστωση αὐτή. Διατείνονται μερικοὶ ὅτι δὲν εἶναι βásiμο νά θεωρεῖται συρρικνωμένη ἡ σκέψη ἀπὸ τὴ στιγμή ποὺ ὁ ἐγκέφαλος δείχνει πῶς δραστηριοποιεῖται περισσότερο. Ἀναφέρονται στὸν καταιγισμὸ τῶν ἐρεθισμάτων, στὴν ἀκατάπαυστη ἀπασχόληση τῶν ἐγκεφαλικῶν κέντρων μὲ τὸ νά κινητοποιοῦν τὰ ὄργανα τῆς ἀντίληψης καὶ νά συντονίζουν τὸ νευρικό σύστημα ὥστε νά ἀνταποκρίνεται ἔγκαιρα καὶ ἱκανοποιητικὰ σὲ καταστάσεις ποὺ μεταβάλλονται ταχύτατα. Μᾶς ὑποδεικνύουν νά δείξουμε μεγαλύτερο σεβασμὸ στὰ γεγονότα. Δέστε, λένε, τί γίνεται ἢ κοινωνικὴ ζωὴ κατακλύζεται ἀπὸ σήματα προειδοποιήσεων, ὑποδείξεων, ἀπαγορεύσεων, συντονισμῶν ἢ καὶ συναγερωμῶν. Γιὰ νά ἀντεπεξέλθει ὁ ὀργανισμὸς πρέπει νά προσλαμβάνει πολλὰ σήματα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα νά συγκρατεῖ ἐκεῖνα ποὺ τοῦ χρειάζονται καὶ τὰ ὑπόλοιπα νά τὰ ἀποβάλλει. Τὴ δουλειὰ αὐτὴ τὴν ἔχει ἀναλάβει ὁ ἐγκέφαλος καί, ἐφ' ὅσον εἶναι τόσο δραστήριος, ὑποχρεωτικὰ ἡ σκέψη δὲν μπορεῖ νά εἶναι ὑποτονικὴ. Αὐτὰ ὑποστηρίζουν. Ὡστόσο τὸ ἐπιχείρημά τους εἶναι σαθρό, διότι βασίζεται σὲ σαθρὴ παραδοχή. Θεωροῦν ὅτι ἡ ἐγκεφαλικὴ δραστηριότητα «παράγει» τὴ σκέψη. Μία πιὸ προσεκτικὴ προσέγγιση τοῦ ζητήματος φανερώνει πῶς κάτι τέτοιο δὲν εὐσταθεῖ.

Ἄς πάρουμε ἓνα παράδειγμα. Ἐστω ὅτι στὸ τέρμα ἑνὸς διαδρόμου τὸν ὁποῖο διασχίζω προβάλλει μία σκάλα. Φαίνεται ὡς ἔαν ἡ ἀντίληψή μου νά ἀπαιτεῖ ἀμέσως ἀπὸ τὴ διάνοια νά ὑπολογίσει τὸ ὕψος τῆς, τὸν ἀριθμὸ τῶν σκαλοπατιῶν, τὸν χρόνον ποὺ θὰ μοῦ πάρει μέχρι νά ἀνέβω. Ἡ ἀντίληψη τοῦ φυσικοῦ γεγονότος μοιάζει νά ὀρίζει στὴ διάνοια ἓνα συγκεκριμένο ἔργο. Μία σειρά ἀνοδικῶν κινήσεων θὰ ἀκολουθήσει, ἀπὸ σκαλί σὲ σκαλί. Ἄλλὰ τί νά εἶναι αὐτὸ ποὺ κάνει τὸ σῶμα νά διευθετεῖ τὰ μέλη του καὶ τίς ἀρθρώσεις του γι' αὐτὸν τὸν σκοπὸ; Προτοῦ ἀρχίσει νά κινεῖται τὸ σῶμα, ὁ νοῦς ἐκκόλαψε τὴ θέληση γιὰ ἐκτέλεση τῆς

ἐνέργειας. Στὴ διεργασία αὐτὴ δὲν εἶχε ἀνάμειξη ὁ ἐγκέφαλος· τὸ μόνο ποὺ ἔκανε ἦταν νὰ δείξει στὴ διάνοια ὅτι ἡ στιγμή τῆς ἀπαραίτητης ὠθησης ἦλθε καὶ πὼς ὁ διακόπτης πρέπει νὰ γυρίσει, ὥστε τὰ πόδια νὰ πάρουν τὴν κατάλληλη κλίση. Ποτὲ τὸ αἶνιγμα τῆς ἐκούσιας κίνησης δὲν θὰ τὸ λύσει ἓνας μηχανισμός. Ὁ σωματικὸς μηχανισμός, ὅσο κι ἂν ἔχει ὡς συντονιστὴ του ἓνα τόσο σύνθετο καὶ εὐαίσθητο ὄργανο ὅπως εἶναι ὁ ἐγκέφαλος, εἶναι ἀνίκανος νὰ μᾶς δώσει ἐξήγηση σχετικὰ μὲ τὰ ἐλατήρια τῆς ἀνθρώπινης πράξης.

Γιὰ κάποιους λόγους ὁ ἄνθρωπος κατευθύνεται πρὸς τὸν ἓναν ἢ τὸν ἄλλο σκοπὸ. Τοὺς σκέπτεται αὐτοὺς τοὺς σκοποὺς, πράγμα ποὺ σημαίνει πὼς ἔχει τὴν ἰκανότητα νὰ ξεχωρίζει τὸ πραγματικὸ ἀπὸ τὸ δυνητικὸ, τὸ ἐφικτὸ ἀπὸ τὸ ἀνέφικτο. Σὲ αὐτὸ ἔγκειται ἡ οὐσιαστικὴ λειτουργία τῆς συνείδησης, τὴν ὁποία στηρίζει ἡ σκέψη μὲ τὶς ταξινομήσεις ποὺ κάνει, τοὺς συνδυασμούς, τοὺς συλλογισμοὺς τῆς. Εἶναι σαφὲς ἔτσι ὅτι ἡ σκέψη ἀσκεῖ μία δραστηριότητα ποὺ προηγεῖται ἐκείνης τοῦ ἐγκεφάλου. Μάλιστα ὁ Μπερξὸν εἶχε φθάσει νὰ πεῖ ὅτι ὁ ἐγκέφαλος οὐσιαστικὰ «μιμεῖται» τὴ συνείδηση. Θέτει σὲ κατάλληλη κίνηση τὰ σωματικὰ γρανάζια καὶ μοχλοὺς μὲ ἓναν τρόπο ποὺ μοιάζει ἡγετικὸς λόγω τῆς ἀκρίβειας καὶ τῆς ἀποτελεσματικότητάς ποὺ ἔχουν κανονικὰ οἱ ἐντολές του. Ὅμως ὁ πραγματικὸς ἐντολέας εἶναι ἄλλος· εἶναι ὁ «ἐαυτός», τὰ ὅρια τοῦ ὁποίου εἶναι εὐρύτερα ἀπὸ τὸ περίγραμμα τοῦ σώματος. Ἦ, γιὰ νὰ τὸ ποῦμε καλύτερα, ἐνῶ ἓνα τμῆμα τοῦ ἐαυτοῦ ὑπόκειται σὲ τὶς ἀνάγκες καὶ τὶς φθορὲς ποὺ ἐπιφέρουν οἱ συνηθισμένες περιστάσεις, ἓνα ἄλλο ἐξέρχεται ὡς ἰδεατὴ εἰκόνα, ὡς δημιουργημὰ φασματικὸ καὶ ἐπιθυμητό, ποὺ προτρέπει τὸ ἄτομο νὰ πράξει κατάλληλα, ὥστε νὰ ἔλθει ἡ πραγμάτωση τοῦ ἰδεατοῦ. Ἐνας ἀνώτερος ἐαυτὸς ἀνταγωνίζεται ἓναν κατώτερο. Πρόκειται γιὰ ἀτέρμονη ἀναμέτρηση ποὺ σφραγίζει τὴν ἠθικὴ καὶ πνευματικὴ ζωὴ μὲ διλήμματα καὶ μὲ λύσεις γιὰ τὶς ὁποῖες ἄλλοτε μετανιώνει ἢ θλίβεται κάποιος κι ἄλλοτε ὑπερηφανεύεται. Σὲ κάθε περίπτωσι, ὁ ἄνθρωπος προκαλεῖται καὶ κεντρίζεται ἐκ τῶν ἔνδον. Ἐκεῖ βασιζόταν καὶ ἡ πεποίθησι τοῦ Πλάτωνος ὅσο καὶ τοῦ Ἀριστοτέλους ὅτι ἡ τάσις τῆς «ὁμοιώσεως» τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸ θεῖο εἶναι συστατικὸ τῆς ψυχῆς του κι ἐπομένως, ἂν τὸ ἀρνηθεῖ, ἀναπόφευκτα ἀκρωτηριάζεται. Πάντως μία πλευρὰ τοῦ ἀνθρωπίνου ὄντος ἔχει ἀνάγκη νὰ ἔλκεται

πρὸς τὰ ἄνω, πρὸς τὴν τελειότητα τῆς ἀλήθειας, τῆς ὁμορφιάς, τῆς δικαιοσύνης. Προτοῦ φθάσει ὅμως κάποιος στοὺς αἰθέρες, πρέπει νὰ ἀνέβει τὶς βαθμίδες τοῦ ἐγκόσμιου βίου, προκειμένου μὲ κάθε του κίνηση νὰ διευρύνει τὴν ἐλευθερία καὶ τὴν εὐτυχία του. Προϋπόθεση εἶναι ἡ ἀνάπτυξη τῆς σκέψης.

Μιλᾶμε ἀκριβῶς γιὰ σκέψη καὶ ὄχι ἀπλῶς γιὰ λειτουργία τῆς διάνοιας. Μὲ τὴ διάνοια ὁ ἄνθρωπος πασχίζει γενικὰ καὶ μὲ τὴ συνδρομὴ τοῦ σώματος νὰ περάσει ἀπὸ τὴν κατάσταση τῆς ἀνεπάρκειας στὴν ἐπάρκεια, σὲ σχέση μὲ τὸ φυσικὸ καὶ τὸ κοινωνικὸ περιβάλλον του. Ὅλη ἡ πρακτικὴ εὐφυΐα ἀναλύσεται στὸ πῶς θὰ πάψουμε νὰ μειονεκτοῦμε. Ἀκόμη καὶ ὅταν ἀρχίζουν νὰ ἐμφανίζονται πλεονεκτήματα, ὁ φόβος ὅτι μπορεῖ νὰ χαθοῦν ἐξακολουθεῖ νὰ προσδίδει στὴν πρακτικὴ νοημοσύνη τὸν χαρακτήρα ἐνὸς ὄπλου ἀποτροπῆς μᾶλλον παρὰ ἐπίτευξης. Εἴμαστε πάντοτε θύματα τῆς κοσμικῆς ἀνασφάλειάς μας· μέσα μας δὲν παύει νὰ δουλεῖ ἀμυντικὰ ἓνα ἀνήσυχο ἔνστικτο. Μὲ τὴ σκέψη ὅμως ὁ προσανατολισμὸς ἀλλάζει. Ἡ σκέψη συνίσταται, σὲ μεγάλο βαθμὸ, σὲ ἓνα εἶδος ἐρώτησης ποῦ ἀπευθύνει τὸ πνεῦμα στὸν ἑαυτό του: τί νόημα ἔχει νὰ τὸ ἐπιχειρήσεις αὐτό; Σὲ ποιὰ ἀνάγκη σου ἀντιστοιχεῖ; Ἀξίζει τὸ τίμημα τὸ ὁποῖο θὰ καταβάλεις; Ὁ διάλογος θὰ εἶναι ἐξ ὀρισμοῦ ἐσωτερικὸς. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι, παρ' ὅλο ποῦ τὰ ἐξωτερικὰ πράγματα θὰ ληφθοῦν ὑπ' ὄψιν ὡς παράμετροι, τὸ πόρισμα δὲν θὰ προκύψει παρὰ ἀπὸ τὴν αὐτοεξέταση τοῦ ἀνθρώπου. Ἀσφαλῶς, τὸ «ποιὸς εἶμαι» συναρτᾶται μὲ τὸ τί κάνω ἢ σκοπεύω νὰ κάνω. Πολὺ ἀπλᾶ καὶ πολὺ γενικὰ αὐτὸ σημαίνει πῶς τὰ ἀνθρώπινα σχέδια ὑφίστανται ἐκ προοιμίου τὴν πίεση τῶν ὑλικῶν συνθηκῶν. Ὡστόσο, ὁ ὑπολογισμὸς τῶν ἐξωτερικῶν παραγόντων δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ γίνεῖ κατευθυντήριος ἄξονας. Ἄν ὑπείσέλθῃ ἓνας τέτοιος ὑπολογισμὸς στὴν πρώτη κιόλας φάση τοῦ στοχασμοῦ, μοιραῖα θὰ τὸν διαβρώσει. Τότε, σὲ ὅ,τι καὶ ἂν διαλογισθεῖ κάποιος θὰ ἔχει ἐντυπωθεῖ ἢ ἀριθμητικὴ πρακτικὴ μὲ τὴν ὁποία καταχωρίζονται στὸ χαρτί –ὅπως καὶ στὴ φαντασία ἢ καὶ στὰ ὄνειρα κάποιων– τὰ «ἔξοδα» καὶ τὰ «ἔσοδα». Ἡ ζωὴ θὰ ἐξισωθεῖ μὲ μία ἀπόπειρα ἰσολογισμοῦ. Ἀλλὰ αὐτὸ δὲν θὰ ἦταν πραγματικὴ σκέψη μὲ ὄρους ἐλευθερίας· θὰ ἦταν μέτρηση τῶν δεδομένων καὶ πιθανολόγηση ὑπὸ τὸ κράτος τῆς ἀνησυχίας. Θὰ ἐπιστρέψαμε στὴν παλαιὰ –καὶ ἄλυτη– διαμάχη ἀνάμεσα στὸ «εἶμαι» καὶ τὸ «ἔχω».

Στήν πραγματικότητα, στήν εποχή μας ούτε ο πρώτος όρος ούτε ο δεύτερος έμπεριέχουν τήν ένταση πού είχαν άλλοτε. Τό «είμαι» άπωθείται, διότι θυμίζει τὰ άδιέξοδα τής ένδοσκόπησης. Τό «έχω», άν και δέν άπωθείται, κομίζει τó άγχος άπό τήν άστάθεια και τες περιπλοκές τού κόσμου. Και τὰ δύο παραπέμπουν στήν άβεβαιότητα. Είηαι μία εξέλιξη πού ήλθε νά διαψεύσει πολλές προσδοκίες περι τού άντιθέτου. Πράγματι, τó κοινωνικό σύστημα στις χώρες τής Δύσεως, μολονότι έδειχνε κατά τόν προηγούμενο αιώνα ότι οί άνταγωνισμοί και οί συγκρούσεις στους κόλπους του ήταν άξερίζωτοι, παρουσίαζε και μίαν άλλη πλευρά στήν όποία διακρίνονταν οί δυνατότητες, άν όχι κάποιας αύτορρύθμισης, τούλάχιστον ένός έλέγχου τών άκραίων άντιθέσεων. Ήταν τó κράτος προνοίας, ήταν οί έμπειρίες άπό τες οικονομικές κρίσεις και τούς πολέμους, ήταν ή ανάγκη νά ένταχθούν στο πλαίσιο τού όργανωμένου άστικού κοινωνικού βίου πληθυσμιακές μάζες μετακινούμενες άπό τες έπαρχίες ή και άπό άλλες χώρες – ήταν όλα αυτά πού σηματοδοτούσαν τó έπείγον μιās γενικής διοργάνωσης και έπιστασίας, σέ έθνική και παγκόσμια κλίμακα. Παρ' όλα αυτά, ή έπιχείρηση δέν απέδωσε. Σε πείσμα όλων τών δεικτών σχετικά με τήν ανάγκη τής συνοχής, οί κάτοχοι μεγάλης οικονομικής ισχύος έπιδόθηκαν σέ διενέξεις μεταξύ τους πού άφηναν όλο και πιό στενά περιθώρια για συμβιβασμούς. Ή διαπάλη για τήν επικράτηση στις άγορες είναι πλέον τόσο σφοδρή, πού διαχέει παντού τήν έντύπωση πώς κανείς δέν μπορεί νά επέμβει στο όνομα τού συνόλου, ούτε άκόμη και τó κράτος, ούτε καν και οί συνασπισμοί κρατών (όπως ό εύρωπαϊκός). Τό θέμα μας όμως δέν είναι οί αίτίες πού όδήγησαν εκεί. Είναι ό αντίκτυπος τής έξαπλούμενης άταξίας στή σκέψη.

Άποτελεί πρόκριμμα για τήν εκδίπλωση τής έλεύθερης σκέψης ένας άρκετά μεγάλος βαθμός σταθεροποίησης τών πραγμάτων. Όχι φυσικά με τήν έννοια τής παγίωσής τους. Τὰ ύλικά πράγματα δέν χρειάζεται νά μένουν στάσιμα για νά τὰ παραλάβει ή νόηση και νά άρχίσει με τήν ήσυχία της νά τὰ έξετάζει. Άνήκει –έτσι κι άλλιώς– στή φύση τους νά μεταβάλλονται, συσχετιζόμενα με άλλα παρόμοια ή διαφορετικά. Είναι όμως άπαραίτητο νά μήν έμφανίζεται ή μεταβολή τους ύπερβολικά έξαρτημένα άπό τó τυχαίο. Δέν είναι ταυτόσημο τó τυχαίο με τó άνεξήγητο. Με τó πρώτο ή σκέψη μπορεί νά παραλύσει, με τó δεύτερο όμως όχι άναγκαστικά, έφ' όσον διατηρηθεί ή αίσθηση πώς ό,τι τώρα

μοιάζει άνευ αιτίας θα υπαχθεί αργότερα στις αιτιώδεις σχέσεις. Ανέκαθεν η ιδέα της αιτίας παρείχε μία όρισμένη παρηγοριά. Κάποτε, υποτίθεται, ότι θα βρισκόταν η αιτία που οι άνθρωποι βασάνιζαν ο ένας τον άλλον, μισούσαν ή κατέστρεφαν αυτό που δήλωναν πως αγαπούν. Επίσης, δεν έσβηγε η ελπίδα πως, όπως κάθε ασθένεια έχει την αιτία της, έτσι και η ζωή θα απαλλαγεί από τις δυστυχίες της, αν βρεθεί αυτό που τη σπρώχνει στη δυστυχία με το κακόβουλο διαβολικό του χέρι.

Έπειτα από διαδρομή μερικῶν αιώνων, χονδρικά από τον 17ο και μετά, η έννοια της αιτίας συναντᾶ σήμερα μία επιφύλαξη που, χωρίς να είναι ρητή, διαχέεται σε όλους τους τομείς σκέψης και δράσεως. Σε λίγους μόνο θυλάκους ειδικῆς επιστημονικῆς δραστηριότητας απολαμβάνει μία εμπιστοσύνη ἄξια λόγου. Οἱ ἴδιες οἱ επιστημονικῆς θεωρίες –πολύ αργότερα από τότε που ο D. Hume στῆ φιλοσοφία ἀντικατέστησε τὴν ἔννοια τῆς αιτίας με τὴ «συνεχῆ διασύνδεση» τῶν γεγονότων– κλόνισαν τὰ θεμέλια τῆς σχέσης ἀνάμεσα σε αὐτὸ που μεταβάλλει καὶ σε αὐτὸ που υφίσταται τὴ μεταβολή. Τί εἶναι, ἄραγε, ἐκεῖνο που ἐπιτρέπει σε κάτι νὰ ἀσκεῖ μία δύναμη τέτοια που νὰ μεταβάλλει τὰ πράγματα; Ἄνοιξε ἕνα χάσμα μπροστὰ στὸ ὁποῖο ἡ ἐπιστήμη ὀπισθοχώρησε ἀρχικὰ με δέος. Γρήγορα ὅμως τὸ κάλυψε με μία ἀντεπίθεση που προσπαθοῦσε νὰ πείσει ὅτι τὸ Σύμπαν δὲν εἶναι σε θέση νὰ τῆς κλείσει τὴν πόρτα, ἅπαξ καὶ τὴν ἄνοιξε λίγο. Ἐνσωμάτωσε τὴν ἔννοια τοῦ ἀπροσδιόριστου στὸ ἰδίωμά της με ἕναν τέτοιο τρόπο που τὸ καθιστοῦσε δομικὸ στοιχεῖο. Ἴδου λοιπὸν που ἔχουμε δομὲς οἱ ὁποῖες ἐμπεριέχουν αὐτὸ που τὶς ἀποδομεῖ, ἔστω καὶ μόνο σε βασικὰ σημεία. Ἀλλὰ τί σημαίνει αὐτό; Νὰ κινούμεστε ὡς ἐάν τίποτε νὰ μὴ μπορεῖ νὰ μᾶς σταματήσει, ἐνῶ θὰ εἴμαστε μᾶλλον βέβαιοι ὅτι αὐτὸ θὰ συμβεῖ; Νὰ ἐργαζόμαστε ὡς ἐάν τίποτε νὰ μὴ μπορεῖ νὰ διατάξει ἀναστολὴ τῆς ἐργασίας, ἐνῶ θὰ εἴμαστε μᾶλλον βέβαιοι ὅτι τίποτε δὲν μπορεῖ νὰ τὸ ἐμποδίσει νὰ συμβεῖ, ἀνὰ πᾶσα στιγμή; Μία ἄβυσσος παραλογισμοῦ ἀνοίγεται καί, γιὰ νὰ μὴν τὴ βλέπει κανεὶς, ἐφευρίσκονται ἄπειρα μέσα ἐθελουφλίας.

Εἶναι χαρακτηριστικὸ τὸ πόσο γοργὸς εἶναι ὁ ρυθμὸς με τὸν ὁποῖο πολλαπλασιάζονται στὸ κοινωνικὸ πεδίο τὰ σημεία ὅπου μπορεῖ νὰ ἀγκιστρωθεῖ προσωρινὰ ἡ προσοχή, μέχρι νὰ στραφεῖ σε ἄλλα σημεία. Μοιάζει με πρωτεῦον μέλημα τοῦ κοινωνικοῦ συστήματος νὰ δελεάζει τὸ ἄτομο ὥστε νὰ μετατοπίζει τὴν προσοχή του ἀπὸ τὸ ἕνα στὸ ἄλλο,

καὶ ποτὲ νὰ μὴν ἐστιάζει σὲ ὅ,τι φαίνεται νὰ ἔχει κεντρικὴ σημασία στὴ ζωὴ του. Καὶ τί θὰ εἶχε περισσότερη σημασία ἀπὸ τὸ νὰ ἐπισκοπήσει τὴ δυνατότητα νὰ πράξει ἐλεύθερα; Ὡς πρὸς αὐτό, ἡ μαρτυρία τῶν πραγμάτων εἶναι ἀμείλικτη: τοῦ δείχνει πὼς σὲ ὅλους τοὺς τομείς τῆς ζωῆς τὰ περιθώρια νὰ ἐπέμβει καὶ νὰ ἀφήσει κάπου τὸ ἴχνος του εἶναι ἀπελπιστικὰ στενά. Στὴν οἰκονομία, ὁ συγκεντρωτισμὸς ἐντείνεται συνεχῶς· σὲ σημεῖο ποῦ ἀκόμη καὶ οἱ τοποθετημένοι στὰ ἀνώτερα κλιμάκια τῆς ἱεραρχίας νὰ περιέρχονται στὴν κατάσταση τοῦ ἐργαλείου, χωρὶς νὰ μετέχουν στὶς ἀποφάσεις, γεγονὸς ποῦ τοὺς ἐξομοιώνει, παρὰ τὶς διαφορὲς στὴν ἀμοιβή, μὲ τοὺς ἐργαζόμενους στὰ χαμηλὰ κλιμάκια. Ἡ ἔννοια τῆς διεύθυνσης δὲν ἀφορᾷ πλέον τοὺς τυπικὰ διευθύνοντες καὶ ἡ αἴσθησις στοὺς τελευταίους ὅτι χάνουν ὅλο καὶ περισσότερο τὸ γόητρο τοῦ ἰθύνοντος μειώνει κατακόρυφα καὶ τὴ διάθεσή τους νὰ ἐκτελέσουν τὸν ρόλο τους. Ὅλοι οἱ ἐπαγγελματικοὶ ρόλοι ὑποβιβάζονται καὶ ὁ καθένας –χειρῶνακτας, ὑπάλληλος, διευθυντής–, ἀπὸ τὴ θέση πλέον τοῦ κομπάρσου ὅπου τὸν ρίχνουν οἱ ἐξελίξεις, τὸ μόνο ποῦ θέλει εἶναι νὰ μὴ χάνει τοῦλάχιστον τὸ εἰσόδημά του καὶ νὰ ξεχνᾷ τὸ δυσάρεστο γεγονὸς πὼς οἱ πρωτοβουλίες ἀπαγορεύονται. Παράλληλα πρὸς αὐτό, βαίνει καὶ ἡ ἐξουδετέρωση τῆς ἐνέργειας τοῦ ἀτόμου στὴν πολιτικὴ σφαῖρα. Οἱ ἐπιπτώσεις τοῦ κομματισμοῦ εἶναι ἐδῶ καθοριστικές, ἰδίως σὲ χῶρες ὅπως ἡ Ἑλλάδα, ὅπου τὸ παρελθὸν συνεχίζει στὸν τομέα αὐτὸν νὰ ἀναπαράγεται μέσα στὸ παρόν. Ὅσο κι ἂν ἀπογοητεύει καὶ δείχνει τὸν στυγνὸ του χαρακτήρα, ὁ κομματισμὸς διατηρεῖ τὴν ἰσχὺ του καὶ ἀναπαράγει μονίμως τὸ ἀξίωμα, ποῦ εἶναι ἀποκλειστικὰ δικό του, πὼς τὴ «γραμμὴ» τοῦ κόμματος ὀφείλουν νὰ ἀκολουθοῦν ὅλες οἱ ἀπόψεις, ἂν εἶναι νὰ κρατηθεῖ στὴ γραμμὴ τῶν συμφερόντων του τὸ ἴδιο τὸ κόμμα. Ὅμως, ἀκόμη κι ἂν θυσιαζόταν μία ἀτομικὴ παρεκκλίνουσα ἄποψη στὴν κομματικὴ ἀντίληψη, ἡ ἐμπειρία δείχνει πὼς μὲ τὴ σειρά τους τὰ κόμματα καὶ οἱ πολιτικοὶ ἐκπρόσωποι ὑποκύπτουν τόσο συχνὰ στὶς βουλὲς τῶν κατόχων τοῦ χρήματος, ὥστε ἡ θυσία τοῦ πνεύματος νὰ θεωρεῖται ἄκαρπη.

Ἀποξενωμένο στὴν ἐργασία, ἐξουδετερωμένο στὴν πολιτικὴ, πελαγωμένο μέσα στὴν αὐτοματοποίηση τῆς διοίκησης καὶ τῶν κοινωνικῶν συναλλαγῶν, τὸ ἄτομο βρίσκει σὰν ὕστατο καταφύγιο ἀπέναντι στὴν ἀδυναμία του τὴν τεχνητὴ καὶ βεβιασμένη τόνωση τῆς

υποκειμενικότητάς του. Είναι μία προσπάθεια να γίνει πυξίδα της ζωής ή ψευδαίσθηση. Αφοῦ ἡ κοινωνική πραγματικότητα ἐμφανίζεται ἤδη σχηματισμένη, ἀφοῦ τὰ γεγονότα μοιάζουν προκαθορισμένα, τὸ ἐγὼ θὰ κλειστεῖ μέσα στὸν δικό του κύκλο, ὅπου ἐκεῖ θὰ ὑποδυθεῖ τὸν αὐτεξούσιο, ὅπως μπορεῖ.

Στὸ ἐπίπεδο τῆς συμπεριφορᾶς καὶ τῶν στάσεων τὰ παραδείγματα ἀφθονοῦν. Εἶναι ἐνδεικτικὴ ἡ ἐπιμονὴ μὲ τὴν ὁποία πολλοὶ προβάλλουν τὴ «γνώμη» τους. Τὴν ἐξαγγέλλουν, τὴν ὑπογραμμίζουν, τὴν ἐπαναλαμβάνουν στερεότυπα. Ὅσο περισσότερο τονίζουν πὼς ἀπορρέει ἀπὸ τὴν προσωπικὴ τους κρίση, τόσο λιγώτερο πείθουν ὅτι ἔτσι εἶναι. Διότι ἀποφεύγουν τὸν κόπο νὰ στηρίξουν ὅσα λένε σὲ μία βάση κοινῆς παραδοχῆς. Γιὰ νὰ εἰσαχθεῖ μία γνώμη πρὸς συζήτησιν, αὐτονόητο εἶναι ὅτι οἱ μετέχοντες δέχονται κάποια σημεῖα ὡς ἀφετηρία γιὰ ὅλους. Ἐδῶ ὅμως δὲν ὑπάρχει τέτοια φροντίδα. Διαισθάνεται ὁ φορέας τῆς γνώμης πὼς ἂν δοκίμαζε νὰ στηριχθεῖ σὲ ἓνα ἐπιχείρημα, θὰ ἀποκαλυπτόταν εὐκόλα εἴτε ὅτι τὸ ἐπιχείρημα εἶναι δοτό (ἀπὸ κάποια πηγὴ πληροφόρησης, ἀπὸ κάποιον πομπὸ μνηυμάτων), εἴτε ὅτι ἡ λογικὴ του εἶναι κατάφωρα ταλαιπωρημένη. Δὲν πρόκειται γιὰ διανοητικὴ ὑστέρηση· θὰ μπορούσε ἡ διάνοια νὰ πασχίσει νὰ ἀρθρώσει καλύτερα τὸν λόγο. Δὲν τὸ ἀποπειράται ὅμως, γιατί ἡ ἀπόπειρα θὰ ἀφαιροῦσε τὴ λάμψη ποὺ δίνει ἡ κατηγορηματικὴ στὴ γλῶσσα. Τὸ ἄτομο χρειάζεται νὰ ἔχει μία κάποια ἀκαμψία στὸ ὕφος, γιὰ νὰ μπορεῖ νὰ πιστέψει τὸ ἴδιο πὼς εἶναι ἀνεξάρτητο, πὼς δὲν τὸν ὑποχρεώνει τίποτε καὶ κανεὶς. Εἶναι λοιπὸν ἰσχυρογνώμων; Δὲν φθάνει ἐκεῖ. Ἡ ἰσχυρογνωμοσύνη συνεπάγεται κόπους καὶ ἀνάληψη κινδύνων· τὴν παραμονεύει ἡ ἀπόρριψη, ὁ διασυρμός, ἡ γελοιοποίηση. Γλυτώνει κανεὶς ἀπὸ ὅλα αὐτά, ἂν ἐξαπολύσει τὴν ἄποψή του, χωρὶς νὰ δώσει μάχη γιὰ νὰ ἀποδειχθεῖ ὀρθότερη ἀπὸ ἄλλες. Ἔτσι, ἡ συζήτηση οὔτε κἂν ξεκινᾷ· ὁ καθένας μένει στὴ θέση του καὶ μοιραῖα ἡ σκέψη καθηλώνεται στὴν κοινοτοπία.

Δηλώνει πολλὰ γιὰ τὰ ἥθη καὶ τὸν πνευματικὸ πολιτισμὸ τοῦ καιροῦ μας τὸ ὅτι τὶς τετριμμένες, πολυμεταχειρισμένες καὶ χωρὶς ἐρωτήματα γιὰ τὰ περαιτέρω ἀπόψεις τους οἱ ὑποστηρικτὲς τους δὲν ἐνδιαφέρονται οὐδόλως νὰ τὶς στερεώσουν καλύτερα καὶ νὰ τὶς ἐπιβάλουν ὡς κανόνα. Ἐκεῖ σημειώνεται μία διαφορὰ πολὺ σημαντικὴ ἀπὸ ὅ,τι χαρακτηρίζε

τὸν ἄνθρωπο τῆς μάζας μιᾶς ἄλλης ἐποχῆς. Ὁ Ortega y Gasset εἶχε διακρίνει κατὰ τὴν περίοδο τοῦ μεσοπολέμου ὅτι ἓνας τρόπος γιὰ νὰ αἰσθανθεῖ ὁ μαζάνθρωπος ὅτι κυβερνᾶ, μολονότι δὲν εἶχε στὴ διάθεσή του κανένα σκῆπτρο, ἦταν νὰ δίνει στὰ κλισέ του τὸ βάρος ποὺ ἀντιστοιχοῦσε σὲ ἀλήθειες ἀποδεδειγμένες. Ὁ σημερινὸς ἀπόγονός του εἶναι λιγότερο φιλόδοξος. Ἀδιαφορεῖ γιὰ τὴν ἐπικράτηση τῆς γνώμης του· ἂν ὁ πρόγονός του διέλυε τὴ διαλογικὴ σχέση, ἐκεῖνος τὴν ἀφήνει στὴν ἄκρη, δὲν πολυνοιάζεται. Εἶναι ἐλεύθερος νὰ μὴν ὀριοθετεῖ, νὰ μὴν κατατάσσει, νὰ μὴν ἀναλύει. Δὲν εἶναι περίεργο ἐπομένως ποὺ καὶ στὶς ἄλλες ἐκφράσεις τῆς ζωῆς του οἱ ἀπαιτήσεις τῆς λογικῆς παραμερίζονται. Εἶναι μία ἐπονείδιστη τροπὴ γιὰ τὶς κοινωνίες τοῦ καιροῦ μας νὰ ἐκπαιδεύουν ἄνθρώπους γιὰ τοὺς ὁποίους ἡ κοινωνικὴ τους ἀχρήστευση παρασύρει στὸν κατήφορο ἀκόμη καὶ τὰ στοιχειώδη ἐρείσματα τῆς ὀρθοφροσύνης. Ἐντυπωσιάζει τὸ πόσο συχνὰ ὀμιλίες καὶ γραπτὰ σημαδεύονται ἀπὸ ἀντιφάσεις. Ἀγορεύσεις πολιτικῶν, σχόλια δημοσιογράφων, ἀλλὰ καὶ λόγοι εἰδημόνων προχωροῦν ἀκάθεκτοι, προσπερνώντας τὸ γεγονὸς ὅτι στὴν πορεία τους μερικὰ ἀπὸ τὰ λεγόμενα ἢ γραφόμενα εἶναι ἀσυμβίβαστα μεταξύ τους. Δὲν τοὺς δίνουν σημασία. Οἱ ἀντιφάσεις μένουν ἄλυτες, διατηροῦνται καὶ θὰ ἐπανέλθουν κάποια στιγμή ἀργότερα. Κανεὶς δὲν φοβάται πὼς ἓνας ἀντιρρησίας, ἀκόμη καὶ μὲ μέτρια κριτικὴ ἰκανότητα, θὰ τοὺς ἀνακόψει καὶ θὰ τοὺς ἐπαναφέρει στὴν τάξη. Στὸ κάτω-κάτω τί κοστίζουν τέτοια λάθη; Καὶ μήπως ὄντως εἶναι λάθη;

Προφανῶς, βρισκόμαστε ἀπείρως μακριὰ ἀπὸ τὰ ἀρχαιοελληνικὰ πνευματικὰ ἤθη, στὸ πλαίσιο τῶν ὁποίων ὁ βαρυνόμενος μὲ ἀντιφάσεις ὀμιλητῆς αἰσθανόταν αἰσχύνῃ μὲν καταφαινόταν τὸ σφάλμα του, ὅπως ἀναφέρεται στὸν πλατωνικὸ *Σοφιστή*. Γιὰ τὸν ἄνθρωπο τοῦ καιροῦ μας τέτοιες δοκιμασίες μοιάζουν ἀδιανόητες. Ἐκεῖνος ποὺ ἔκανε λάστιχο τὴν ἔννοια τῆς ἐλευθερίας ἀναμενόμενο εἶναι νὰ θεωρεῖ πὼς τὸ νὰ οἰκοδομεῖ μὲ συνέπεια ἓναν συλλογισμό εἶναι σχολαστικισμὸς παρωχημένος, ἀπέναντι στὸν ὁποῖον ἀρνεῖται νὰ ἀπολογηθεῖ. Εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ «δικαιώματά» του νὰ προβάλλει ἰσχυρισμοὺς χωρὶς νὰ τοὺς βασίζει πουθενά· νὰ ἀποφεύγει ἐπίσης ὀρισμένους τύπους συλλογισμοῦ, κυρίως τὸν ὑποθετικὸ, καὶ κατὰ δεύτερο λόγο τὸν διαζευκτικὸ. Σπάνια θὰ δεῖ κάποιος σὲ ἐργασίες μαθητῶν καὶ φοιτητῶν νὰ διατυπώνονται

ύποθετικές προτάσεις συναρτημένες με αντίστοιχα εναλλακτικά συμπεράσματα. Έννοείται ότι έξω από τις σχολικές αίθουσες και τὰ ἀμφιθέατρα ἢ κατάστασις ἔχει ξεφύγει πολὺ περισσότερο ἀπὸ κάθε ἔλεγχου. Ἔρχεται ἀπρόσκοπτα ἢ ἡμιμάθεια νὰ συναντήσῃ τὴ συνθηματολογία τῆς ἀνεκτικότητος. Δίνεται ἄδεια σὲ κάποιους, ποὺ τὸ μοναδικὸ προσὸν τοὺς εἶναι ἢ ἐξειδίκευσή τοὺς σὲ μία γωνίτσα τοῦ ἐπιστητοῦ, νὰ ὀμιλοῦν ἀλαζονικὰ σὰν νὰ εἶχαν τὸ ἴδιον προσὸν γιὰ ὅλα τὰ θέματα. Δὲν ἐπιτρέπεται νὰ στιγματίζεται κανεὶς γιὰ τὶς ἐλλείψεις τοῦ. Δὲν φταίει αὐτός – καὶ εἶναι περίπλοκο νὰ βρεθῇ τὸ τί φταίει. Ὅποτε ἡ ἐλλείψῃ δὲν ὑφίσταται. Ἐνας πολιτισμὸς ποὺ ὅλα τὰ χωνεύει, χωρὶς νὰ σκοτίζεται νὰ δημιουργήσῃ ὅπωςδήποτε, φυσικὸ εἶναι νὰ δέχεται τὸ «δικαίωμα στὴν ἀγνοία», στὸ σφάλμα, ἢ καὶ στὸν παραλογισμὸ ἀκόμη, δεδομένου ὅτι ἀπὸ πολὺ φορτωμένους μὲ ἔγνοιες ἀνθρώπους θεωρεῖται πὼς θὰ ἦταν δυσβάστακτο νὰ ἀπαιτεῖται νὰ εἶναι καὶ στὴ σκέψῃ τοὺς ἄψογοι. Τὸ ζήτημα ὅμως δὲν εἶναι αὐτὸ. Δὲν ἀφορᾷ τὸ μέγεθος τοῦ ἐλαττώματος, ἀφορᾷ τὸ κατὰ πόσον τὸ ἐλάττωμα συγκαλύπτεται γιὰ νὰ διασωθεῖ στὰ μάτια τοῦ ἴδιου τοῦ ἀτόμου μία εἰκόνα τοῦ ἑαυτοῦ τοῦ ποὺ δὲν τὸ εὐτελίζει.

Τὸ συνολικὸ ἀποτέλεσμα εἶναι ἢ ἀλήθεια νὰ παραποιεῖται καὶ τὸ ψέμμα νὰ φτιασιδώνεται, ἔτσι ὥστε οἱ μὲν σοβαροὶ ἐξαναγκασμοὶ ποὺ ὑφίστανται οἱ ἄνθρωποι νὰ ὠθοῦνται στὴ λήθη, οἱ δὲ ἐλαφρότεροι νὰ ἐμφανίζονται στὴ συνείδηση ὡς δεκτικοὶ διορθώσεων. Ἄς πάρουμε γιὰ παράδειγμα τὴ διάδοσις τῆς χρήσεως τοῦ ὅρου «ἐνόχλησις» ἢ «παρενόχλησις». Διαπιστώνονται καὶ καταγγέλλονται ὀχλήσεις παντοῦ: στὸν τρόπο τῆς ὀμιλίας, στίς χειρονομίες, στίς σεξουαλικὰς σχέσεις, στίς σχέσεις μεταξὺ προϊσταμένων καὶ ὑφισταμένων ἢ μεταξὺ γειτόνων. Ἀναμφίβολα, μὲ τὴν ἐκκένωσις τοῦ δημόσιου χώρου ἀπὸ τὴν ἐνεργὸν παρουσίαν τῶν ἀτόμων, αὐξήθησαν τὰ κρούσματα ἀδιακρισίας, ἀγένειας καὶ ἐπιθετικότητος, τὰ ὁποῖα σὲ προηγούμενες ἐποχὰς δὲν μποροῦσαν, τοῦλάχιστον δημοσίως, νὰ ἐκδηλωθοῦν ἀνοικτὰ λόγῳ τῶν κανόνων ποὺ ἔχετε ἢ κοινότητα. Οἱ κανόνες καὶ τὰ ἦθη ἀναλάμβαναν τὴν τήρησις μιᾶς ἐλάχιστης κοσμιότητος, ποὺ οἱ νεώτεροι χρόνοι τὴ λωιδόρησαν σὰν συμβατικὴ καὶ ὑποκριτικὴ. Ἄν εἶχαν δίκιο οἱ ἀντικονφορμιστές, ὡς ἕναν βαθμὸν, αὐτὸ τὸ δίκιο τὸ τράβηξαν ἕως τὸ ἄλλο ἄκρο. Κατήγγειλαν τὸν τυπικὸ καθωσπρεπισμὸ τόσο ἰσοπεδωτικά, ὥστε ἔμεινε ἀνοικτὸς

ὁ δρόμος γιὰ νὰ εἰσβάλει καὶ γίνεῖ ἀποδεκτό –ὕπὸ τὸ πρόσχημα τῆς ἀπλοποίησης– τὸ ἐπιδεικτικὰ ἀκατέργαστο ἕως καὶ τὸ ἄξεστο στοὺς τρόπους, ὥσπου φθάσαμε τὰ τελευταῖα χρόνια σὲ ἓνα εἶδος ἔκρηξης τῶν ἀσχημιῶν, τῆς τραχύτητας καὶ τῆς χυδαιότητος, κι αὐτὸ σὲ ἀντίθεση μὲ τὴ νομοθεσία ποὺ γινόταν λεπτομερέστερη καὶ προέβλεπε γιὰ τὰ σχετικὰ ἀδικήματα βαρύτερες ποινές. Οἱ νόμοι ἔγιναν πιὸ προστατευτικοὶ γιὰ τὸ ἄτομο, ἀλλὰ οἱ ἄνθρωποι –στὴν πράξη– πιὸ ὠμοὶ ὁ ἓνας ἀπέναντι στὸν ἄλλο.

Ἔτσι, ἡ «ἐνόχληση» παρεισέφρησε σὲ ὅλες τὶς πτυχές τῆς κοινωνικῆς ζωῆς: στὴν εὐρύτερη οἰκογένεια, στὸ σχολεῖο, στὰ ἐπαγγέλματα. Οὔτε λόγος πὼς εἶναι δείγμα ἠθικῆς υἱείας τὸ νὰ ἀντιδροῦν οἱ θιγόμενοι σὲ ὅσους θεωροῦν πὼς οἱ ὀρέξεις τους δὲν συναντοῦν κανέναν φραγμό. Τὸ πρόβλημα ἀρχίζει ἀπὸ ἐκεῖ καὶ πέρα. Σὲ ὅλη τὴν ἔκταση τῶν κοινωνικῶν σχέσεων ἡ αὔξηση τοῦ ἀριθμοῦ τέτοιων ἐπεισοδίων τριβῆς ἀνάμεσα σὲ ἄτομα, φύλα καὶ ὁμάδες κάθε τύπου τείνει νὰ καταλήξει σὲ μία διόγκωση τοῦ ἐλάσσονος εἰς βάρος τοῦ μείζονος. Ὅταν κάποιος προβάλλει ἀντίσταση σὲ ἓναν ἄλλο ποὺ ἀσχημονεῖ, προασπίζεται τὴν ἐλευθερία ποὺ ἔχει ὥστε νὰ μὴν γίνεῖ λεία τῆς ἀπρέπειας ἢ τῆς βαναυσότητος. Ὅταν τὸ ἴδιο ἄτομο ὑποβάλλει μία πρόταση στὸν χῶρο ἐργασίας του, μὲ τὴν ὁποία θὰ ἦταν δυνατὸν νὰ βελτιωθεῖ ἡ κατάσταση τοῦ ἀπασχολούμενου προσωπικοῦ ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς δικαιοσύνης καὶ τῆς ἀξιοπρέπειας, καὶ ἡ πρόταση αὐτὴ καταχωνιάζεται καὶ δὲν ἐξετάζεται ἄν, τὸ πλῆγμα στὴν ἐλευθερία τοῦ προτείνοντος ἀφορᾷ περισσότερους. Ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτὴ ἡ βλάβη ποὺ ἐπέρχεται εἶναι ἀντικειμενικὰ μεγαλύτερη ἀπὸ ὅ,τι στὴν πρώτη περίπτωση.

Σὲ γενικὲς γραμμὲς αὐτὴ ἡ ἀσυμμετρία καθιερώθηκε στὸν κοινωνικὸ χῶρο. Καταγράφονται ἐκεῖ ἀντιδράσεις σὲ προσβολές ποὺ ἀφοροῦν τὴν προσωπικὴ ἀκεραιότητα, οἱ ὁποῖες ἀντιδράσεις ἐκπνέουν ὅταν ἀποκαθίσταται κάπως ἡ βλάβη· σπάνια προεκτείνονται πρὸς τὸν κοινωνικὸ χῶρο, ὅπου ἐκεῖ οἱ ἐξαναγκασμοὶ συναντοῦν ὅλο καὶ μικρότερη ἀντίσταση. Εὐθιξία στὰ ἰδιωτικά, ἀπάθεια στὰ δημόσια. Δὲν εἶναι παράδοξη ἢ ἀντίθεση. Εἶναι ἀπόρροια τοῦ γεγονότος ὅτι ὁ σύγχρονος ἄνθρωπος, μὴν ἀντέχοντας τὴ σκέψη ὅτι εἶναι ὑποδουλωμένος, προσυπογράφει σὲ ἀντιστάθμιση ἀπεγνωσμένα ἓνα «μὴ μου ἄπτου», ἐπιδιώκοντας μὲ ὅλα τὰ μέσα –φθάνοντας ἕως καὶ

τῆ νεύρωση– νὰ φανεῖ πιστὸς στὸ δόγμα του. Τέτοια παιχνίδια μπορεῖ νὰ παίζει πολλὰ ἢ συνείδηση. Τὸ νὰ ἀπεμπολεῖς ὅμως μὲ ξεγελάσματα τὴν ἐλευθερία σου δὲν εἶναι ἀπλό. Ἡ συνείδηση δυσκολεύεται πολὺ, ἀπὸ ἓνα σημεῖο κι ἔπειτα, νὰ συνεχίσει τοὺς ἐλιγμούς της. Κάποια στιγμή ἐξασθενεῖ. Ὁμολογεῖ ὅτι ἔχει ἀποθαρρυνθεῖ. Γιὰ ποιὸν λόγο νὰ πασχίζει κάποιος νὰ κερδίσει τὴν ἐλευθερία του, ὅταν ὁ κόσμος πρὸς τὸν ὁποῖο θὰ ἀπευθυνόταν μοιάζει νὰ μὴν τῆ χρειάζεται καθόλου, καὶ νὰ τοῦ διαμηνύει μάλιστα ὅτι γιὰ νὰ συνεχίσει νὰ ὑπάρχει κάποια ἐλευθερία ἀρκοῦν τὰ ἐργαλεῖα τῆς δικτύωσης, τῆς ὀργάνωσης, τοῦ κεντρικοῦ ἐλέγχου; Αὐτὰ τὰ ἐργαλεῖα δουλεύουν, αὐτὰ διευθετοῦν τὸ ὅτιδήποτε. Τὸ μυαλό, ποὺ ἀρχικὰ τὰ ἐπινόησε, τώρα παρακολουθεῖ παθητικὰ τὴ λειτουργία τους καὶ εἶναι τόσο θαμπωμένο μὲ τὸ θέαμα, ποὺ τείνει νὰ ξεχάσει τὸ ποιὸς ἐπινόησε τί.

Ἀπὸ τὴν ὥρα ποὺ ἡ συνείδηση ὑπνωτίζεται μὲ τὰ ὅσα κατασκεύασε τὸ πνεῦμα, ἔχοντας πάψει οὐσιαστικὰ νὰ κατανοεῖ τίς καταχρήσεις καὶ τίς παρενέργειές τους, εἶναι βέβαιο ὅτι θὰ παραχωρήσει τὴ θέση της σὲ ἐκεῖνο τὸ τμῆμα τῆς ψυχῆς ποῦ, ἀντίθετα, ἀπεχθάνεται τὸν ὕπνο. Τὸ ἀσυνείδητο βιάζεται νὰ ἀφυπνισθεῖ. Θέλει νὰ ἀνέβει στὴν ἐπιφάνεια καὶ ἡ ἀδυνατισμένη, ναρκωμένη συνείδηση ὅχι μόνο δὲν τὸ ἐμποδίζει, ἀλλὰ τὸ καλεῖ νὰ ἔλθει. Πουθενὰ ἄλλοῦ ἢ διεργασία αὐτὴ δὲν εἶναι τόσο ἐμφανῆς ὅσο στὶς τέχνες. Θεατρικὲς σκηνές, κινηματογραφικὲς ὀθόνες, γκαλερί καὶ ἄλλοι χῶροι πρόσφοροι γιὰ «πολυθεάματα» ὑποδέχονται μία συνεχῆ ροὴ ἀπὸ αὐτοσχεδιασμούς καὶ αὐθορμησίες, ποὺ δίνουν τὴν ἐντύπωση ὅτι ἐκτελοῦνται σὰν νὰ ἔχει προεξοφληθεῖ πὼς θὰ σβήσουν τὸ ἐπόμενο λεπτό. Ἄλλοτε οἱ κραυγὲς ποὺ ὕψωνε ὁ σουρρεαλισμὸς στοιχειοθετοῦσαν μία διαμαρτυρία. Σήμερα οἱ ἐπίγονοί του περιορίζονται σὲ ἀσκήσεις φυγῆς.

Ἀνάλογα φαινόμενα παρατηροῦνται καὶ στὶς διάφορες περιοχὲς τῆς πνευματικῆς σφαίρας. Γίνονται δεκτὲς εὐμενῶς, ἂν καὶ χωρὶς θέρμη (ἀφοῦ μὲ θέρμη δὲν υἱοθετεῖται τίποτα, ἔτσι κι ἄλλιῶς), οἱ ἀποσπασματικὲς ἐκφράσεις, ἡ ἀσυνέχεια, ἡ ἐλλειπτικότητα ποὺ δὲν ὑπαινίσσεται κάτι ἀνανεωτικό –παρ’ ὅλο ποὺ φιλοδοξεῖ νὰ φαίνεται ἔτσι–, διατίθεται εὐκόλα χῶρος στὶς ποικίλες ἐκδοχὲς ἐνὸς λόγου ποὺ ἀσθμαίνει θορυβωδῶς, ἂν καὶ δὲν ἔχει κουρασθεῖ ἀπὸ κάποια ἀναζήτηση ἢ ἔρευνα. Εἴμαστε μάρτυρες μιᾶς παρανόησης ἀπολύτως

χαρακτηριστικής του πολιτισμού μας. Θεωρείται ότι το καταπιεσμένο μέρος της ανθρώπινης ύπαρξης θα ήταν καλό να αποκτήσει φωνή ανοίγοντας βίαια την καταπακτή όπου ήταν κλεισμένο. Άγνοούν ή ξέχασαν πολλοί ότι η βιαιότητα μιας τέτοιας κίνησης φέρνει κάποιους καρπούς, μόνον αν η σκέψη που την έχει υποδαυλίσει μπορεί να την εντάξει εκ νέου σε ένα πρόγραμμα απελευθέρωσης του ανθρώπου. Οί ριζοσπάστες στοχαστές και οί ρηξικέλευθοι καλλιτέχνες μέχρι τα μέσα του προηγούμενου αιώνα αυτό έκαναν. Τη βαλβίδα που άνοιγαν έπεδίωκαν να τη ρυθμίσουν πάλι (ανεξάρτητα από το τί κατόρθωσαν τελικά). Στις μέρες μας οί θιασώτες της αποσπασματικότητας γίνονται οί ίδιοι θεατές της και καταβροχθίζουν το θέαμα, έχοντας πάψει να ενδιαφέρονται για το πώς θα ήταν δυνατή μία άλλη, ανώτερη σύνθεση. Είναι προφανές ότι κατατάσσουν τη σκέψη στις τροχοπέδες της έκφρασης, αναθέτοντάς της εργασίες μόνο πρακτικού τύπου. Μία ακόμη υπεκφυγή ή μία ακόμη ένδειξη νεο-προτογονισμού; Όπως και να 'ναι, η ελεύθερη και μεθοδική σκέψη γνωρίζει την ήττα. Αναπόφευκτη τροπή, αφού δεν λαμβάνεται υπ' όψιν το γεγονός ότι δεν υπάρχει ειλικρινής πόρευση προς το Νέο που δεν έχει ακόμα φανεί, αν δεν συνοδεύεται από τη σκέψη που ποθεί πραγματικά να δώσει ως το τέλος τον αγώνα της.

Πολλοί από εκείνους που όμιλούν για έξοδο από το συμβατικό πλαίσιο του έγκόσμιου βίου και για άπλωμα της ψυχής πέρα από τα σύνορα του πεπερασμένου, ρητορεύουν άπλωως, απρόθυμοι να κατανοήσουν ότι για να αποκολληθεί από τα υπάρχοντα πράγματα ή σκέψη πρέπει πρώτα να εισδύσει μέσα τους. Δεν έρχεται ο έξευγενισμός του πνεύματος αν δεν λερωθούν τα χέρια. Η επιθυμία του ανθρώπου να βγει από τα όριά του μεστώνει όταν ο νοῦς του έχει αγγίξει πραγματικά ένα όριο. Προηγείται ή σκαπάνη της έρευνας και έπεται το ανάβλυσμα της αλήθειας. Δεν σκάπτεται όμως το χώμα και δεν παραμερίζονται οί πέτρες, αν δεν υποταχθεί ή εργασία στους κανόνες της εκσκαφής. Για να φθάσει να ανοιχθεί ή ψυχή προς ό,τι νιώθει πώς την υπερβαίνει, για να στραφεί προς το Σύμπαν και να αναζητήσει εκεί τα σημάδια από την παρουσία ενός Όντος με το όποιο διαισθάνεται ότι έχει μία έσώτερη σχέση, απαιτείται ή σκέψη να έχει διανύσει μία όρισμένη απόσταση. Έλευθερία στη σκέψη σημαίνει να εφοδιάξεις τη σκέψη με ένα τέτοιο θάρρος, ώστε να μη διστάζει να κινείται –από στάδιο

σὲ στάδιο— μέχρι τὰ ἔσχατα. Δὲν διαλογίζεται κανεὶς ἀπ’ εὐθείας τὸ Ὑπερπέραν καὶ ἀπὸ τί ἐνδεχομένως κατοικεῖται. Προτοῦ πλησιάσει ἐκεῖ, ἔχει ἐξαντλήσει ὅλες του τὶς ἰκμάδες διερωτώμενος σχετικὰ μὲ τὸ πῶς ζεῖ, ποιός εἶναι, πρὸς τὰ ποῦ πηγαίνει. Χρειάζεται ἐπίπονη νοητικὴ διερεύνηση γιὰ νὰ προετοιμασθεῖ ἓνα βίωμα ὑψηλῆς τάσεως: μία ἀναπτέρωση, μία μεταστροφή. Ἐνα-ἓνα θὰ πρέπει νὰ ἐξετάζονται τὰ γεγονότα καὶ νὰ σταθμίζονται τὰ αἰσθήματα. Τί μὲ θέλγει; Τί μὲ ἔθελγε κάποτε καὶ τί τώρα; Τί ἄφησαν μέσα μου οἱ ἔρωτες καὶ οἱ φθορές τους καὶ τί οἱ φόβοι; Σὲ ὅλα ἀποδίδεται τὸ εἰδικό τους βάρος. Μέχρι ποῦ στὸ τέλος ἡ σκέψη αὐτὴ, ἀρκετὰ ἐλεύθερη ὥστε νὰ δέχεται νὰ ὑποφέρει μὲ μερικὰ ἀπὸ τὰ εὐρήματά της, νὰ μπορεῖ νὰ ἀποφανθεῖ γιὰ λογαριασμό τῆς ψυχῆς: βρίσκει ἐπιτέλους «τί τῆς λείπει». Μόνο ἀφοῦ ἔχει προσεγγίσει αὐτὸ τὸ σημεῖο, εἶναι δυνατὸν νὰ κινηθεῖ ἀνυψωτικά. Ἐχει πλέον ὀξυνθεῖ ἡ παρατηρητικότητά της. Ἐχουν ἐπισημανθεῖ ὀρισμένοι καίριοι συσχετισμοὶ ἀνάμεσα στὰ φαινόμενα. Στρατεύεται καὶ πειθαρχεῖ ἀκόμη καὶ ἡ διόραση. Τὰ πάντα ὑπακούουν στὸν ζῆλο γιὰ τὴ σύλληψη τῆς ἀλήθειας· ἡ συνείδηση ἀποκτᾶ αἰχμὴ. Τότε εἶναι δυνατὸν νὰ ἀναζητηθεῖ τὸ ὑπέρτατο νόημα, ἡ ἀρχὴ τῶν πάντων. Τὸ «ἄλμα τῆς πίστεως» —γιὰ νὰ θυμηθοῦμε τὸν ὄρο τοῦ S. Kierkegaard— δὲν ἔρχεται χωρὶς προγύμναση. Εἶναι τὸ ἴδιο νῆμα ποῦ ξεκινᾶ μὲ τὴν ἐνατένιση τοῦ Ἀγαθοῦ στὸν Πλάτωνα καὶ μὲ τὴν ἔλευση τοῦ θεοειδοῦς «ποιητικοῦ νοῦ» στὸν Ἀριστοτέλη.

Τὸ συμπέρασμα δὲν εἶναι ὅτι ὅλοι πρέπει νὰ γίνουν φιλόσοφοι γιὰ νὰ κερδίσουν τὴν ἐλευθερία τῆς αὐτομεταμόρφωσής τους. Δὲν εἶναι ἡ φιλοσοφικὴ θεωρία ἡ προϋπόθεση. Εἶναι ἡ διατήρηση στὸν ἄνθρωπο τῆς ἐπιθυμίας νὰ ζεῖ, ἔχοντας βοηθό του τὴ διαύγεια καὶ τὴν ἐντιμότητα τοῦ πνεύματος μὲ τὸ ὁποῖο προικίσθηκε. Ἡ καλυμμένη μὲ σύγχυση καὶ ἀγωνίες ὑφήλιος χρειάζεται σήμερα ὅσο τίποτε ἄλλο τὴ συνειδητότητα, ἀκόμη καὶ τὴ γενναιότητα τῆς σκέψης. Ἀπὸ ἐκείνους ποῦ δὲν θολώνουν τὰ νερὰ ἀναμένεται νὰ ἔλθει ὁ καθαρισμὸς τῶν ὑδάτων τοῦ κόσμου. Ἀπὸ ἐκείνους ποῦ δὲν κρύβονται μέσα σὲ καπνοὺς ἀσυναρτησίας, παραληρήματος ἢ δημαγωγίας ἀναμένεται νὰ ἔλθει ὁ καθαρισμὸς τῆς πνευματικῆς ἀτμόσφαιρας, ὥστε νὰ μπορεῖ ὁ ἄνθρωπος νὰ κοιτάξει μὲ βλέμμα ἀνεμπόδιστο πρὸς τὶς ὑπέρτατες ἀλήθειες στὶς ὁποῖες ὑπόκειται. Καὶ νὰ κλίνει τὴν κεφαλὴ του, ὄντας ταπεινὸς καὶ συνάμα ἐλεύθερος.

SUMMARY

Freedom of thought and its substitutes

By Vasilis Karapostolis, *Prof. Em.*
National and Kapodistrian University of Athens

This piece examines the issue of freedom of thought in our time. Its point of departure is the observation that, in modern times, the tendency of individuals to invoke “freedom” is constantly reinforced, without them trying to actualize the meaning of the word within the world in which they live. The inability to act leads to a kind of voluntary blindness. The individual impersonates a “free man” so as not to admit that, in reality, its choices are determined by the mechanisms of public information networks, advertising, fashion, work organization.

Thus, thought ceases to open the way to possibilities and limits itself to the mere arrangement of existing things. The weakening of the concept of causality in our time also contributes to this limitation. All events are considered to arise out of a multiplicity of factors and relations that completely elude the powers of the individual. Therefore, uncertainty casts its heavy shadow over the decision making process. In order to alleviate the stress caused by this terrifying threat, individuals resort to the display of a type of false-confidence: they ruthlessly express their “personal opinion” on every opportunity. In reality, these “opinions” are unsubstantiated allegations, or even that certain “right” or “freedom” society grants its members in order to contradict themselves, to make mistakes without ever being interested in correcting them, to act on arbitrary or even illogical criteria without feeling that a common logic could possibly judge them. Finally, the article assesses the consequences of this situation in relation to reachable higher truths that could prevent humanity’s permanent loss of conscience.